

Samarqand davlat universiteti
"Jahon tarixi" kafedrası doktoranti
E-mail: jalolidinabduxamidov@gmail.com

YETTISHAHAR DAVLATIDA MADANIY HAYOT

Annotatsiya. Mazkur mavzu Yettishahar davlatida madaniy hayotning shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini yoritishga bag'ishlangan. Unda hududda yashagan xalqlarning urf-odatları, an'anaları, diniy e'tiqodları hamda ma'naviy qadriyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, Yettishahar davlatida ilm-fan, adabiyot, san'at va me'morchilik sohalarining rivoji, ularning jamiyat hayotidagi o'rni va ahamiyati ochib beriladi. Mavzu orqali ushbu davlatning madaniy merosi, uning o'ziga xos jihatlari hamda boshqa hududlar bilan madaniy aloqalari haqida umumiy tasavvur hosil qilish mumkin.

Kalit so'zlar: Yettishahar davlati, madaniy hayot, urf-odatlar, diniy e'tiqod, ilm-fan, san'at, me'morchilik, madaniy meros, ijtimoiy hayot, Sharq madaniyati.

CULTURAL LIFE IN THE YETTISHAHAR STATE

Abstract. This study examines the formation and development of cultural life in the Yettishahar State. It analyzes the customs, traditions, religious beliefs, and spiritual values of the population. Particular attention is given to the development of science, literature, art, and architecture, as well as their role in social life. The study provides insights into the cultural heritage of the state, its distinctive features, and its interactions with other regions.

Keywords: Yettishahar State, cultural life, customs and traditions, religious beliefs, science, art, architecture, cultural heritage, social life, Eastern culture.

Hozirgi Xitoy xududida vujudga kelgan Yettishahar davlati (1865–1878)ga oid tarixiy tadqiqotlarda, Markaziy Osiyo mintaqasining sharqiy va g'arbiy qismlari o'rtasidagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar doimo bir-

biriga ta'sir qilib kelganligi qayd etilgan. Har ikki hududda yashagan mahalliy aholining tili, dini, urf-odatlar, madaniyati juda yaqin va o'xshash, ildizlari chuqur bog'langanligi bois tarixiy, adabiy asarlarining mazmuni, uslubi, yozuvi, husnixati hamda kitobat san'atida ham yaqin uyg'unlik, mavzular o'xshashligi va mushtarak bog'liqligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu bois, Yettishahar davlati madaniy hayotidagi o'zgarishlar bevosita mintaqaning boshqa hududlariga o'xshash, tarmog'i uzilmas bir qismi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu davlatda badiiy adabiyot va tarixnavislik, adabiy jarayonlar hamda ijodiy muhit, diniy madaniyat, musiqa, xattotlik san'ati, badiiy kulolchilik kabi sohalar taraqqiy qilgan [1, 31-b].

Sharqiy Turkistonda shu davrda islom dini va tarixi hamda tarix, adabiyotga oid ko'pgina asarlar yozilgan. Shuningdek, o'ziga xos tarjimonlik maktablari shakllanib, ko'pgina asarlarni tarjima qilish ishlari jonlanib ketgan. Ulardan biri Xo'tonda ancha taraqqiy topgan edi. Bu yerda Xo'ton xokimi Azizshoh topshirig'i bilan "Salovoti Ma'sudiy" va Muhammad G'azzoliyning "Kimyo saodat" asarlari fors tilidan turkiy (o'zbek) tiliga tarjima qilingan. Ushbu ikki asar Muhammad Iso degan kishi tomonidan tarjima qilingan. Shu tarjima keyinchalik toshbosma va qo'lyozma nusxalarida turkiy tilli aholi orasida keng tarqalgan [2, 156–157-b].

1865-yilda Rossiya imperiyasi qo'shinlari tomonidan Toshkent bosib olingach, toshkentlik va qo'qonlik sarkardalar Hamdam botirboshi, Turobxo'ja yasavul, Abdulloh ponsod, G'ozibek ponsod, Muhammadquli shig'ovul, Xo'ja kalon xudoychi, Isroilxonto'ra, Umarqul bahodir, Boqibek dodho va jami yetti mingdan ortiq kishi Qashqarga o'tib kelgan [3, 96-b]. Muhammad Yoqubbek Qo'qon xonligi ustaxonalaridan mohir va komil ustalarni o'z davlatiga oldirib kelib, dastlab Qo'qon xonlari Mallaxon (1858–1862) hamda Sayid Sulton (1863–1865)lar nomidan tilla tanga chiqargan [4, 52-b]. Shuningdek, u Qo'qon va Buxorodagi mashhur usta me'mor va naqqoshlarni ham oldirib kelib Yettishaharning turli shaharlarida eng mustahkam va chiroyli binolar qurilishida ishlatgan[5,17-b].

Qo'qon adabiy muhitida shakllangan Akmal Toshkandiy [6, 213–217-b],

1866-yili shoir Toib bilan birga, qo'qonlik Pisandiy ham Qashqar va Yorkendda bo'lgan. Sharqiy Turkistonda bu davrda Furqat, hamda tarixchilardan Imom Ali Qunduziy, Mirza Shams Buxoriy, Muhammad Toyib Muhammad Amin o'g'li, Muhammad Umar qori Umidiy Marg'iloniylar Yettishaharning turli shaharlarida ijod bilan shug'ullanganlar. Ular Sharqiy Turkistonning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida faol ishtirok etganlar.

Akmal Toshkandiy asarida qayd etilishicha, Muhammad Yoqubbekning kuyovi 1830-yillarda Toshkentda tug'ilgan Akmal Sayidahmadxon o'g'li Toshkandiy – XIX asrda yashab ijod etgan zullisonayn shoir bo'lgan. 1865–1877-yillari Yoqubbekning shaxsiy kotibi va Qashqar qozisi bo'lib ishlagan bu shaxs shahar obodonchiligi va osoyishtaligi uchun katta xizmat qilgan. Muhammad Yoqubbek vafotidan so'ng, u Toshkentga qaytib kelib, maktab ochgan. Uyg'ur tarixchisi Muso Sayromiy u haqda shunday yozgan: “Va yana Akmalxon to'ram edilar, fozil, ulamo, boinsof kishi edi. Ismlariga muvofiq darvoqye komil va akmal edilar”, – deya ta'rif berilgan.

Muso Sayramiyning “Tarixi aminiya” asarida Yettishahar davlatidagi mashhur kishilarning ro'yxatini keltirib o'tadi:

Ulamolar:

1. Buzrukxonto'ra.
2. Kattaxonto'ra.
3. Kichikxonto'ra.
4. Ismoilxonto'ra.
5. Hakimxonto'ra.

Olimlar:

1. Mahmudxo'ja.
2. Ahmadxo'ja.
3. Akmalxonto'ra.

4. Sayid Ardloniy.

5. Sayid Ahroriy.

6. Devona Ota.

Qorilar:

1. Qori Mullo Solih.

2. Mulla Solih.

3. Mir Muhammad Oxund.

4. Abdurashid a'lam.

5. Abduholiq eshon.

6. Ziyovuddin domla.

7. Mulla Qosim A'lam.

8. Ne'mat oxund.

Eshonlar:

1. Kabir Sohib hazrat.

2. Miskinshoh Soyib hazrat.

3. Mulla Ibrohim qoziqalon.

4. Mulla Abdulla oxund.

5. Mulla Muhammad Xasan.

6. Mulla Ismoil mufti.

7. Mulla Abdulatifhoji.

8. Mulla Usmonxon xoji.

9. Shamsiddin a'lam.

10. Eshonhoji hazrat.

11. Mir G'iyosiddin.
12. Mulla Abdulqodirxoja.
13. Imom Rabboniy Majid Alif soniy.
14. Ma'sumxo'ja.
15. Mulla Sidiq hazrat.
16. Mulla Ibrohim.
17. Mulla Norqul oxund.
18. Mulla Sodat oxund.
19. Mulla Akromshoh qozi.
20. Mulla Yusuf oxund.
21. Mulla Olloyor oxund.
22. Mulla Alixoji.
23. Mulla Abdulqodir oxund.
24. Mulla Ahmadhoji.
25. Qozi Surh Abi.
26. Mulla Temurxoji.
27. Mulla Sobit oxund.
28. Mulla Po'latshayh.

Davlat arboblari:

1. Qashqar hokimi Alashbiy dodxoh.
2. Yorkend hokimi Mulla Yunusjon shig'ovul.
3. Xo'tan hokimi Niyozbek.

4. Oqsuv hokimi Mulla mirzaboshi.
5. Kuchor hokimi Abdurahmon dodxoh.
6. Uchturfon hokimi Muhammadbob to'qsabo.
7. Boy va sayram hokimi Muhammad Iminbek.
8. Kuchor hokimi Ishoqjon.
9. Nurmuhammad parvonachi.
10. Kuchor hokimi Omilxonto'ra.
11. Ko'rla hokimi Hoji mirza.
12. Niyozmuhammad to'qsabo.

Sayidlardan Sayid Ahrorxonto'ra ilmi va taqvodor kishi edi. Yana biri Devon ota bo'lib, Hindistondan kelgan. Kelganiga uzoq vaqt bo'lgan. Qodiriya sulukining namoyondalardan bo'lib, Yoqubbekning ustози bo'lgan. U kishi 114 yoshda bo'lib, Uchturfonda yashagan. Qorilar bu jamiyatda juda e'zozlangan. Ulardan biri Qori Mulla Solih bo'lib taqvodor va solih kishi edi. Yana biri qashqarlik Mulla Muhammad Sharif Halifa 50–60-yil madrasa mudarrisi bo'lgan. Ko'pgina ulamolar undan ta'lim olgan. U kishi hamma uchun foydali bo'lgan amaliy fan bilan shug'ullanganlar. Aytishlaricha, u kishini 300 nafar talabasi bo'lgan. Ularning barchasi Qur'oni karimni xatm qilgan va ularning duosini olgan. U kishi 85 yoshda 1892-yilning 5-aprelida vafot etganlar. Yana birlari Mir Muhammad Oxund qozi kalon bo'lib, u kishi ham taqvodor va vijdonli shaxs edi.

Yettishahar davlati aholi o'rtasida madaniy hayot borasida o'z ko'nikma va uslublarini ayriboshlash jarayonlari yuz bergan. Xususan, sharqiy turkistonliklar uy qurilish uslublari, kiyim-kechak turlarini ishlab chiqarish, musiqa asboblari, zargarlik, kulolchilik va kandakorlik buyumlari yasash borasida amalga oshirilgan ishlari taraqqiy qilgan. Yettishahar shaharlarida hunarmandlar "qashqarcha", "uyg'urcha" uslublarda yangi buyumlar yasaganlar.

Yettishahar davlatida temirchi va misgarlari metall idishlar: mis qumg'on, mis lagan, mis choyidish kabilarning qopqoq, dasta, bosh va ostki qismlarini an'anaviy shabaka-panjarasimon bezak bilan bezaganlar. Bunday uslubda bezatilgan idishlar nafis va go'zal bo'lishi kandakor ustalaridan yuksak mahorat va yetuk badiiy didni talab etgan. Shunday uslubda bezatilgan idishlar mahalliy hunarmandlar kolleksiyasida ko'plab uchraydi [7, 20-b]. Ko'p hollarda ushbu uslubda bezatilgan Qashqar qumg'onlari Yettishahardan Qo'qon xonligi bozorlariga olib kelib sotilgan. Bu qumg'onlar "qashqarcha qumg'on" nomi bilan mashhur bo'lgan. Bu qumg'on Qo'qon xonligi hunarmandlari tayyorlagan qumg'onlarga nisbatan kichikroq bo'lib, qorni yumaloq, ba'zan naqshli va naqshsiz bo'lgan [8, 78-b].

Yettishahar davlati hunarmandlari tashqi sirtini xitoy tasviriy san'atida uchraydigan bulutsimon naqshlar bilan bezatilgan mis laganlar ham tayyorlaganlar. XIX asrda Qo'qon kandakorlari orasida bir necha muhojir sharqiy turkistonlik kandakor ustalar ham faoliyat yuritgan. Ularning ichida Musavvir Qashqariy ismli hunarmand el orasida mashhur bo'lgan.

Yettishahar davlati hunarmandchiligi rivoj topgan amaliy san'at sohalaridan biri zargarlik san'ati hisoblanadi. Chunki, bu hududlarda zargarlik san'atining taraqqiy etishga imkon beradigan tabiiy boyliklar – oltin, kumush, qimmatbaho toshlar ko'p edi. Bu zargarlik materiallari jumladan, Yettishaharlik zargarlarni ham oltin bilan bir qatorda Qo'qon xonligidan olib borilgan bu xom-ashyodan o'z mahsulotlarini tayyorlaganlar. Xo'ton yaqinidagi tog'lardan kumush, nefrit, zumrad, olmos topilgan. Shuningdek bu savdogarlar Badaxshon va Ladakdan feruza, la'l, marjonlar va boshqa qimmatbaho toshlarni Qo'qon va Sharqiy Turkiston zargarlariga yetkazib bergan. Bu esa, ikki hudud zargarlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarning rivojlanishiga olib kelgan.

Yettishahar zargarlari tomonidan tayyorlangan zargarlik san'ati namunalari nafaqat xonlik aholisi orasida, balki butun O'rta Osiyoda ham mashhur bo'lgan. Bunday zargarlik buyumlari "qashqarbaldoq", "qashqarcha isirg'a" hamda

“qashqarcha zirak” deb nomlangan. Yarim oy shaklidagi “qashqarcha isirg’a” marjon va kumush shodalari bilan bezatilgan. Qashqarlik zargarlar tomonidan tayyorlangan “qashqarbaldoq”ning tayyorlanish uslubi Qo‘qon zargarlarining uslubiga yaqin bo‘lgan. Bu baldoq halqa shaklida oltin va kumushdan tayyorlangan bo‘lib, quyi qismidan yuqori qismigacha nozik gulli sim panjaralari shaklida yasaliib, markazda mayda zig‘irak (yoki mayda marvarid) bilan gul shakllarini hosil qilib to‘ldirilgan. Unga ba‘zan feruza toshdan ko‘z yoki oltindan yaproq shakli bilan ishlanib boyitilgan. Halqaning quyi qismidagi panjarasimon gul xuddi yangi chiqqan oy (xilol)ga o‘xshatib yasalgan. Qashqarbaldoqning chiroyli shakli, nafis shabaka, ya‘ni panjarasimon gullari, tilla va marvarid jilosi hamda zargarona ishlanishi bu baldoqga joziba bag‘ishlagan [9, 631-b]. Uyg‘ur zargar ustalaridan qashqarlik Mahmud bunday baldoqlarni yasashda mohir bo‘lgan. Shuningdek, u barkash va choy idishlarga did bilan bezak berishi bilan ham mashhur bo‘lgan.

Xo‘ton va Yorkend gilamlari Markaziy Osiyo, Afg‘oniston, Eron, Arab davlatlari, Hindiston, Xitoy kabi mamlakatlarida ham mashhur bo‘lgan. Bu gilamlar jahon bozorida o‘z davrida mashhur fors gilamlari bilan teng narxda baholangan edi. Yettishahar davlatida bir necha qishloqlari aholisi gilam to‘qish bilan mashg‘ul bo‘lgan. Ular tomonidan gilamlar asosan yuqori sifatli mayin qo‘y yungidan to‘qilgan. Shuningdek, ipak va paxtadan ham gilamlar to‘qilgan. Xo‘ton gilamlari turli o‘simliksimon naqshlar va hayvonlar tasviri tushirilgan manzarali naqshlar bilan to‘qilgan. Yettishaharlik to‘quvchilar har bir gilamni to‘qish jarayonida 10 dan ortiq ranglardan foydalanganlar. Ushbu rang-baranglik, ya‘ni, bo‘yoqlarning uyg‘unlashuvi yangi manzaralarni vujudga keltirgan. Ushbu gilamlar, – deb yozgan edi Felkzem [8], bu mahalliy aholining nafaqat boyligi bilan, uning tashqi ko‘rinishi bilan ham ajralib turgan. Bunday chiroyli rang-baranglikni biz O‘rta Osiyo gilamlarida uchratmaymiz”. Xo‘ton, Yorkend, Oqsuvda paxtadan to‘qilgan gilam, namatlar o‘zining yumshoqligi va mayinligi bilan O‘rta Osiyo bozorlarida mashhur bo‘lgan. A.Kun [3], Yorkend gilamlarini Yettishahardan Qo‘qon xonligiga olib o‘tilgan muhim mollardan biri sifatida e‘tirof

etgan. Shuningdek, muhojir hunarmandlar tomonidan olib kelingan tajriba natijasida bunday gilamlarni to'qish Qo'qon xonligida ham rasm bo'lib borgan. Ch.Valixanovning ko'rsatishicha [9], Marg'ilonda sharqiy turkistonliklar tomonidan to'qilgan gilamlarga xitoy naqshlari tushirilgan. Qo'qon xonligidagi gilam to'quvchilari tomonidan markazida o'simlik va mevali daraxtlar tasviri tushirilgan "qashqar nusxa" gilamlar to'qish keng tarqalgan. Qashqardan keltirilgan oq kigizlar eng a'lo sanalib, mahalliy hukmdorlar unga o'tqazilib, taxtga ko'tarilgan.

Ushbu ikki mintaqa Tyan-Shan tog'i tizmalari yonbag'irlarida joylashganligi sabab, ular tabiiy-geografik jihatdan o'xshashdir. Bu esa ikki mintaqa aholisining asosiy mashg'ulotlari, turmush tarzi, kiyim-kechagi, oziq-ovqati, turar-joylari, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bir-biridan uncha farq qilmasligi ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, aholining uy-joy qurilishi, xususan, uy xonalarning nomlanishi va ularning did bilan san'atkorona bezatilishi, jihozlanishida umumiylik aks etgan. Yettishahardan xonlikka ko'chib kelgan muhojirlardan xonlik aholisi me'morchilik san'atidagi "qashqarcha" elementlarni ham o'zlashtirib olganlar. Ulardan biri, "qashqarcha mo'ri-o'choq" hisoblashib, uning uchburchak shaklidagi old devorchasi usti tekis yopilib, ochiq qismi oddiy ravoq ko'rinishga ega bo'lgan. Xonlik aholisi orasida "qashqarcha mo'ri" deb nom olgan bu mo'rilar XIX–XX asrlarga kelib Farg'ona vodiysi mahalliy aholisi uylarida ham ko'plab uchratish mumkin edi. Yettishaharlik ustalar Xudoyorxon o'rdasi qurilishi (1872) da ham faol ishtirok etganlar. Ular tomonidan o'rdaning mo'rilar "qashqarcha" uslubda qurilgan. "Qashqarcha mo'ri" bilan o'rdaning isitiladigan xonalari sahni archali tarzida taxtachalar (parket) bilan qoplangan. Shuningdek, "qashqarcha ayvon" ham Farg'ona vodiysi va Toshkent vohasida keng tarqalgan. "Qashqarcha ayvon yoki ravon" ko'tarma deraza, panjaralar bilan o'ralgan ayvon hisoblangan. Shuningdek, Qo'qon xonligi aholisidan muhojir aholi ham me'morchilik madaniyatining ayrim xususiyatlarini o'zlashtirganligi ma'lum. Masalan, uyg'urlar uchun hovlini "ichkari" va "tashqari" qismlarga bo'lish odatlari bo'lmagan. Biroq xonlikdagi

o'zbek va tojiklar bilan yashay boshlagan ba'zi bir uyg'urlar o'z xonadonlarida "ichkari" va "tashqari" xonalar qurganlarki, bu albatta, qo'qonliklarning ta'siri edi. Maxsus ilmiy adabiyotlarni o'rganib chiqish shuni ko'rsatadiki, Qashqarda yashovchi ko'plab uyg'urlar Farg'ona vodiysida yashovchi o'troq aholi kabi uylarini isitishda mo'ri-o'choqdan foydalanganlar va bunday mo'ri o'choqlar o'zining tuzilishi jihatidan deyarli o'xshash bo'lgan. Turar-joy imoratsozligi borasida Farg'ona va Qashqar an'alarini o'zaro ta'siri o'ziga xos uyg'unligini keltirib chiqaradi. Ship, ustun va binolarning yog'och elementlariga ishlov berish va bezashda ikki hudud xalq amaliy san'ati uyg'unlashgan hamda o'ziga xos xususiyatlarni saqlab qolgan.

Uyg'ur tarixchisi Yusuf Ziyoy Shirvoni Yettishahar madaniyati to'g'risida shunday yozadi: "Yettishahar g'arbdan Osiyoga o'tadigan savdo yo'lidadir. Shuning uchun Yettishahar qadimgi zamonlarning o'zidayoq tranzit joyga, ya'ni san'at, kasb-hunar, madaniyat makoniga va uni almashtirish joyiga aylangan. Bu hol Yettishahar madaniyatining o'sishiga turtki bo'lgan. Natijada Yettishahar o'ziga xos boy madaniy merosga molik bo'lib olgan" [9].

Uyg'ur maqomlari o'zbek maqomlaridan faqat o'zining soni (olti o'rniga o'n ikkiligi) bilan farqlanmasdan, balki rang-barangligi, sho'xligi va ohanglarining boyligi hamda o'yinlarining ko'pligi va xilma-xilligi bilan ham farq qiladi. "O'n ikki maqom" uyg'ur xalqining ma'naviy hayot boyligida eng yuksak, eng mo'tabar o'rinni egallagan. U o'zining badiiyligi jihatidan benihoyat nafisligi, mazmunan behad teranligi hamda hayot va tabiat hodisalarini o'zida to'la-to'kis mujassamlashtirganligi bilan xarakterlanadi. Ayni chog'da uyg'ur xalqining milliy xususiyatlari, an'analari musiqada o'z ifodasini topganligidan dalolat hamdir. O'n ikki maqomda yilning to'rt fasli, har bir faslining bir-biridan tafovuti, o'zgaligi, xosiyati, o'n ikki oyning bir-biriga o'xshamas xislatlari juda ham mohirlik bilan ifoda qilingan. Uning "Roh" hamda "Mushovarak" singari bo'limlarining o'zbek xalq maqomlari qatoridan o'rin olib, uning o'zbek san'atkorlari tomonidan "qashqarcha roh", "mushvorak muqomlari" deb atalib kelgan. Bu holat ikki hudud

o'rtasidagi aloqalar ularda yashagan aholining musiqa madaniyatini rivojlantirishga xizmat qilganligini ko'rsatadi.

Xullas, Yettishahar davlati madaniy hayotida badiiy va adabiy jarayonlar, diniy madaniyatdagi islom madaniyati, san'atning musiqa, zargarlik, hunarmandchilik turlarini san'atkorona rivojlanganligini ko'rish mumkin. Bu madaniy hayot bevosita qo'shni Qo'qon xonligi va Markaziy Osiyoning boshqa hududlaridagi madaniy hayot bilan chambarchas bog'liq holda taraqqiy qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yudaxin K. *O'zbek va uyg'ur xalqlari tillaridagi yaqinlik // O'zbek tili va adabiyoti jurnali*. – Toshkent, 1958. – № 1. – B. 31.
2. Muzaffarzoda G. *Farg'ona vodiysi madaniyatining ta'siri. (Muhammad al-G'azzoliyning kimyoi saodat asari tarjimasi misolida) // Buyuk ipak yo'li va Farg'ona. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari*. – Andijon, 2004. – 156–157-b.
3. Muxlisov I. *Esirlar va eserlar (uyg'ur klassik adabiyoti xaqida ba'zi mulohazalar)*. – Almata: Gilim, 1973. – 96 b.
4. Mulla Shokir. *Zafarnoma. O'zR FA ShI, qo'lyozma*. – № 12172. – 52-b.
5. Jalilov O. *Muso Sayromiy*. – Toshkent: O'zbekiston, 1968. – 23 b.
6. Abdullaev I. *Akmal Toshkandiy // Imom al Buxoriy saboqlari*. – Toshkent, 2002. – № 3. – 213–217-b.
7. Abdullayev T. *XIX–XX asrlarda o'zbek kandakorligi*. – Toshkent: Fan, 1974. – 120 b.
8. Nozilov D. *O'rta Osiyo dizayni tarixi*. – Toshkent, 1992. – 144 b.
9. *Qashqar baldoq // O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi*. – Toshkent, 2005. – T. 10. – 631 b.